

I. MARXIZMUS—LENINIZMUS, TÖRTÉNELEM

A MAGYAR NÉPESSÉGFEJLŐDÉS A HONFOGLALÁSTÓL 1870-IG (II.)*

(Új kutatási eredmények alapján készült munkahipotézis)

2. A török uralom utáni népesség

Írta: KOVÁTS ZOLTÁN

Történettudományunk a legutóbbi évtizedben több olyan részletfeltárással, elemzéssel gazdagította a történeti megismerés útját, amely az általános szemléleti mód megváltozására is kihatott. Az egyik területen elért eredmény, forráskritikai megállapítás módosította a már feltárt adatok értékelését is. Tanulmányunkban röviden számbavesszük a viszonylag gazdag forrásanyaggal rendelkező *XVIII. századi* népesedési helyzetet.

Történetírásunkban hosszú ideig a népesség számának meghatározására az *adózás* céljait szolgáló összeírások jöttek számításba. Országos összeírások, megyei (dicalis) összeírások, urbáriumok, dézsmajegyzékek adatai nyújtották a legkézenfekvőbb támpontot egy-egy település, terület népességéről. Az adózásba be nem vontak körének többé-kevésbé pontos meghatározása után az adózók és adómentesek számát öttel szorozva (családok átlagos nagysága) vélték megállapítani a települések vagy egy nagyobb terület össznépességét. Ez a módszer tekinthető a legáltalánosabbnak, s e módszer eredményei ivódtak már több mint fél évszázada a történeti tudatba. E korábbi álláspont szerint a török időszak népességvesztései a Mátyás-kori Magyarország 4 milliós népességét 2 és fél millióra csökkentették, s elkövetkezett a XVIII. század csodálatos időszaka, amikor többszörösére emelkedett rövid időn belül a népesség. Tanulmányaink sora beszél gyors népességnövekedésről, beköltözésekről olyan területeken is, ahol külföldről történő, idegen betelepítés nem növelte a népességet.

Az újabb részletvizsgálatok kezdik feltárni e tipikusnak mondható kutatási módszer s a belőle fakadó következtetések hibáit, ellentmondásait. Érdemes kiindulni egy hagyományos módszerekkel végzett elemzésből és „eredményeiből”, hogy a források körének kiszélesítésével, mélyrehatóbb elemzések elvégzésével kialakult új módszer eredményei szemléletesen feltárljanak.

MEZŐSI KÁROLY Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében című munkáját egy korábbi feldolgozásokban nem használt forrásra építi, amelyet Nagyvárad visszafoglalásának évében (1692) készítettek. [1]

A török kiverése utáni évek katonai és kamarai közigazgatása, a korábbi évtizedek és évszázad gazdasági leromlása, a hadműveletekkel járó pusztulás olyan bizonytalan közállapotokat teremtett, amelyben az *adózás* céljából készített összeírásokból a népességre következtetni rendkívül nehéz. Semmiképpen sem lehet az adózásba felvettek számát azonosítani a ténylegesen ott élő családok számával. MEZŐSI KÁROLY azonban még ezt teszi. „1552-ben Bihar vármegyében 11 881 portát írtak össze”. Mivel egy portára 1552-ben 4 háztartás esik”... 47 524 háztartást nyerünk, a 6-os kulcs alapján a török hódoltság előtt, 1552-ben 285 144 lélekre számít-

* A dolgozat első részét l. a Tud. Közl. 1971. évi kötetében.

ható Bihar vármegye népessége. 140 év alatt ez a szám 12 564-re csökkent, tehát a lakosságnak csupán 4,4%-a élte túl a török pusztítást.” [2] Ezt a megállapítást arra alapozza MEZŐSI, hogy 1692-ben Bihar megye 4 járásában 1337 háztartást írtak össze, s ez Debrecen 757 háztartásával együtt 2094 háztartás. Ezt hattal szorozva kapta a 12 564 összlélekszámot.

Arról, hogy e forrásból történő ilyen értelmű következtetés téves, már az is meggyőzheti az olvasót, ha fellapozza azt a századfordulón megjelent jelentős kiadványt, amely közzétette az 1715-ben először végrehajtott és 1720-ban megismételt országos adóösszeírás anyagát. [3] Tájégségénként sorra vettük az adatokat és elvégeztük az egybevetést.

Bihar megye „*Érmellék*” nevű vidékén 13 lakott és 17 néptelepülést írtak össze 1692-ben. A lakottnak mondott községekben levő *háztartások* száma:

<i>Település neve</i>	<i>1692.</i>	<i>1715.</i>	<i>1720.</i>
Albis	7	23	15
Bagamér	11	64	68
Diószeg	201	196	271
Érkeseű	8	19	28
5. Gálospetri	6	35	39
Jánosfalva	4	3	4
Kéc	7	20	19
Kiskereki	8	14	25
Koly	5	37	44
10. Mihályfalva (Ér-)	4	67	120
Ottomány	12	49	39
Szalacs	11	75	75
Székelyhid	4	67	120
Háztartások száma összesen:	282	640	856

De nemcsak az támaszt kételyt az 1692-es összeírás „teljessége” iránt, hogy 1715-ben több mint kétszeresét és 1720-ban háromszorosát írják össze az adózó háztartásoknak, hanem az is, hogy az 1692-ben lakatlannak mondott községek 1715-ben és 1720-ban nem is kis létszámú adózó háztartással szerepelnek, s az összeírások nem említik, hogy újonnan történő településekről lenne szó. Az „*Érmellék*” 17 lakatlan-nak mondott településén 1715-ben és 1720-ban a következő számú háztartásokat írták összei:

<i>Település neve</i>	<i>1715.</i>	<i>1720.</i>
Álmosd	22	42
Asszonyvásár	23	38
Bogyoszló	24	23
Csokaly	6	21
5. Éradony	20	25
Érsemjén	40	44
Értarcsa	21	35
Nagyléta	69	78
Piskolt	25	49
10. Selind (Ér-)	—	29
Vasad	38	40
Háztartások száma összesen:	288	423

Az 1692-ben lakatlannak mondott településeken 1715-ben már 288, 1720-ban 423 háztartást írtak össze. Köztük olyat, mint Nagyléta 69, Érsemjén 40 háztartással.

Az „*Érmellék*” összeírása után a „*Berettyó völgye*” következik. Az 1692-ben lakatlannak mondott települések közül 1715-ben már 29 a lakott; ezekben 266 adózó

háztartásfőket írtak össze. Míg 1692-ben a Berettyó völgye 10 községében 167 az adózó, 1715-ben ugyanabban a 10 községben 315. A „lakatlan” településekkel együtt tehát 581 az adózó 1715-ben. Ha sorra vesszük most már az egyes tájegységeket, akkor mindegyikben hasonló aránytalanságokat tapasztalunk. Tovább mélyül az ellentmondás, ha figyelembe vesszük, hogy ezen a területen 1693-ban és 1695-ben tatár betörésről, 1704-ben rác pusztításról emlékeznek meg forrásaink, az 1709—10-es nagy pestis sem kerülte el ezt a vidéket. E népességpusztító tényezőkről csak általánosságban tudunk, konkrét adataink nincsenek. Mindezekből és az 1715. és 1720. évi adóösszeírással való egybevetésből arra lehet következtetni, hogy a török kiverése utáni évek katonai, majd kamarai közigazgatása során készített összeírásokba felvettek kevés száma a gazdasági leromlással, a bizonytalan közállapotokkal van összefüggésben, s nem a népesség tényleges pusztulásával.

A részletekbe menő elemzések azt is megmutatták, hogy az egész országot átfogó 1715-ös és 1720-as összeírásban csak a módos elemeket vették fel. [4] Mind a jobbágyoknak, mind a nemesi vármegyének érdeke volt, hogy az országos adó minél kisebb mértékben sújtsa. Ebből a szemléletből és a bizonytalan közállapotokból adódott, hogy egész települések kimaradtak az összeírásból, amit más forrásokból tudunk bizonyítani. Az 1715-ös összeírást 23 évvel megelőző, MEZŐSI által használt forrás ezeket a problémákat még jobban tükrözi.

Az eddig elmondottak a XVII. század végi és a XVIII. század eleji népesedési helyzettel kapcsolatban csak annyit bizonyítottak, hogy a török uralom megszűntével valószínűleg nagyobb volt a népesség, mint hogy arra a forrásokból első látásra következtetni lehetett. De mennyivel? Meglevő forrásainkat hogyan kell értékelni? E kérdések megválaszolásában a források körének kiterjesztése, az anyakönyvi adatok feldolgozása jelentett megoldást. Azokon a helyeken, ahol a születésekről vezetett anyakönyv már a XVIII. század elejétől fennmaradt és pontosan bejegyezték azt, hogy honnan való az újszülött, ezeken a helyeken megállapítható volt a névszerinti feldolgozás segítségével az 1715. és 1720. között élt családok száma. Az adózásba felvettek számához képest minimálisan négyszeres, egyes községekben hatszorosát is elérte a községekben élő családok száma. [5] Ez a jelentős eltérés az adózó háztartások száma és a családok száma között több tényezőtől adódott. A XVIII. század elején, de még a későbbi évtizedek során is az általános szegénység, de a parasztgazdaság követelte munkaerő igény következtében jelentős volt a rokon családok együttélése. Elsősorban a szülő és családos gyermekei alkottak egy nagycsaládot. Ezek adózás szempontjából egy egységet képviseltek. [6] Más tanulmányok még azt is kimutatták, hogy az erősebb parasztgazdaságok idegen, zsellér munkaerőt családjával együtt foglalkoztattak. [7] A XVIII. század során a közigazgatás megszilárdulása is szerepet játszott abban, hogy a cselédnépesség nagy számáról is megbízható forrásaink szólnak. [8]

Az egyházi anyakönyvek adatai tényszerűen bizonyították az adózó háztartások számához képest többszörösét kitevő családok számát egy-egy településen, a nagycsaládi rendszerben történő együttélést is bizonyították különböző területekről vett adatok, s az általános szegénységből adódó kimaradás, bizonyos adókedvezmények (nemesi kiváltság, bírói tiszt, tüzeset stb.) érthetővé teszi, hogy az 1715. és 1720. évi összeírásban szereplő háztartást úgy kell országosan értékelni, hogy egy háztartásfő tulajdonképpen 20—22 főnyi népességet reprezentál. [9]

Ez a feltárás csak általános tájékoztatásul szolgál, lehet, hogy a nyugati vármegyék szilárdabb közigazgatási rendje, jobb életkörülményei következtében esetleg csak 16—18 főnyi népesség tartozik egy adózó háztartás fogalomkörébe, még a

keleti területeken ugyanakkor 24—26. Ezt az esetenkénti elemzéseknek kell eldönteni, ha van megfelelő forrás.

A MEZŐSI KÁROLY könyvében foglaltakra visszatérve, az ország különböző területeiről vett elemzések alapján azt állapíthatjuk meg, hogy Bihar megye össznépessége az 1720. évi országos összeírásban szereplő 8235 adózó háztartás alapján minimálisan 160—180 ezer körül lehetett. [10] Feltétlen csak a minimumról beszélhetünk, mert az 1552-re kiszámítható 285 ezer főnyi össznépességhez képest ezen a területen még így is túl nagymérvű népességpusztulást kell feltételeznünk. Természetesen az képtelenség, amit MEZŐSI KÁROLY említett munkájában állít, hogy 1692-ben 12 és félezerre csökkent volna Bihar megye népessége. [11]

Az általunk 1720-ra kiszámított s minimálisan 160—180 ezerre feltételezett össznépesség már 1692-ben is e táj lakója volt. Minimális természetes szaporodással sem számolhatunk 1692 és 1720 között, ha figyelembe vesszük az 1709—10-es súlyos pestisre utaló adatokat. [12] A két tatárbetörés, az 1704-es rác pusztítás, a Rákóczi szabadságharcban való részvétel is inkább a népességszökkenést eredményezte mint az emelkedést. MEZŐSI KÁROLY a románságnak ebben az időszakban történő beköltözésével magyarázta ezt a mérhetetlen nagymérvű népességnövekedést. Valóban a XVIII. század során történik lehúzódas a románság részéről az Alföld felé, de a románságnak a számbeli növekedése, az etnikai arányok megváltozása a megyében már a korábbi évszázadokban bekövetkezett. [13]

A részletekbe menő mikrofelmérések újabban egyre színesebben mutatják meg a volt török megszállta területnek az eddig feltételezethez képest nagyobb népességét. Bihar megye szomszédja Békés megye. Ez is az „elpusztult”, a „lakatlan” megyék egyike. Orosházát Dunántúlról zombaiak népesítették be — gondoltuk eddig. JÁROLI JÓZSEF névszerinti, anyakönyvi feldolgozáson nyugvó tanulmányában most azt mutatta ki, hogy a Tolna megyei Zombáról elindult 30 család, mire Orosházára ért 70 párra szaporodott. Ezek alapították a községet 1744-ben. Az alapítás évétől vezetett anyakönyvben 1745 és 1751 között 130; 1752—54 között 93; 1755—60 között 289 új családnév tűnik fel az adóösszeírásokhoz képest! „Az elemzés során 1744—60 között 875 családnévet találtam, amelynek viselői a kérdéses korszakban a község lakói voltak.” Arra a területre is következtetni lehetett a ragadványnevekből és a levéltári utalásokból, ahonnan a beköltözések történtek. Maga Békés megye községei adták a legtöbb beköltözőt, azután a tiszántúli mezővárosok (Hódmezővásárhely, Békéscsaba, Tótkomlós) következtek. [14]

MEZŐSI KÁROLY munkája még 1943-ban jelent meg. Több száz oldalas fejtegetésének gyengéi még a századfordulón kialakult szemléletből táplálkoztak, mely szemlélet már az ő korában is kezdett módosulni az elmélyültebb kutatások fényében (SZABÓ ISTVÁN, BARSY GYULA). Még sajnálatosabb az, hogy újabban megjelent tanulmányaink is ezt a már régen túlhaladott szemléletet viszik tovább, és sem a hazai, sem a külföldi történeti demográfiai kutatási eredményekről nem vesznek tudomást. Újabban megjelenő tanulmányaink is megelégszenek a források adatainak nyers közlésével, azok értelmezésében nem mélyednek el. Egy 1967-ben megjelent egyetemi „Acta”-ban olvashatjuk: „Bihar megye népessége a XVIII. század első három évtizedében csaknem tízszeresére növekedett.” [15] A majd harminc oldalas tanulmány címében Bihar megye török hódoltság utáni benépesülésének módjáról ígér értekezést. A tanulmányból azonban csak az adózás céljából készült összeírások alapján láthatjuk a háztartások számának gyors növekedését (1692-ben 1337; 1696-ban 1422; 1715-ben 4427; 1728-ban 13254.), láthatjuk továbbá a megadóztatott községek számának növekedését (1692-ben 113; 1696-ban 218; 1715-ben 374 és 1728-ban 417), [16] de arról, hogy mivel is magyarázható a három évtized tíz-

szeres népességnövekedése, már nem kapunk tájékoztatást. Beköltözés vagy természetes szaporodás? A viszonyok általános ismeretében, ha kisebb román csoportok Hunyad vagy Arad megyéből való beköltözését feltételezzük is, az a népesség az egészhez képest Bihar megyében elenyésző lehetett. Lényegében a természetes szaporodás az, ami itt is a népességet növelheti. Tízszeres népességnövekedés harminc év alatt! Jellegzetes hibája történelmi tanulmányaiknak, melyek e korszakról íródtak. Ahhoz, hogy egy népesség megkétszereződjön évi 10 ezrelékes természetes szaporodás mellett, 70 esztendő szükséges. Az újabb történeti demográfiai kutatások mind hazai, mind nemzetközi vonatkozásban jelentős előrelépést hoztak a természetes szaporodás lehetséges mértékének megítélésében, s eszerint még a korábbi feltételezés, a 10 ezrelékes természetes szaporulat is túl magasnak bizonyult.

A történeti demográfiai kutatások közül e vonatkozásban az egyházi anyakönyvekre támaszkodó feldolgozások eredményei a legfigyelemreméltóbbak. Néhány végső eredményre szeretnék most csak utalni. Zala megye 86 községében 1705-től vezetett anyakönyvek alapján átlagosan 5–6 ezrelékes természetes szaporodás volt kimutatható a XVIII. században.[17] Miskolc városában a tényleges népességnövekedés mellett a születések és halálozások különbsége 1791 és 1820 között minimális, csak 1,5 ezrelékes természetes szaporodás határozható meg. 1820-tól 1893-ig, ha kismértékben is, de a népmozgalom fogyó tendenciájú. [18] Már itt megjegyezhetjük, hogy a nemzetközi történeti demográfiai irodalomban az adatok és feldolgozások sora bizonyítja, hogy a városokban a XVIII. és korábbi évszázadokban a nagyobb járványveszély következtében a halottak száma meghaladta a születéseket. A városok növekedése mindig a falvak népének beáramlásával volt magyarázható. [19]

Az anyakönyvek igen részletes, névszerinti, a családok demográfiai helyzetének rekonstruálásán alapuló vizsgálatai is igen alacsony, 2–4 ezrelékes természetes szaporodást valószínűsítene a XVIII. században. [20] A családrekonstrukciós vizsgálatok azt is megmutatták, hogy anyakönyvezési gyakorlatunkban a csecsemő- és gyermekhalottak bejegyzésében hiányosság mutatkozik. Ha az anyakönyvi feldolgozás csak arra szorítkozik, hogy a születések számából levonja évenként a halálozások számát, akkor annak a veszélye áll fenn, hogy a természetes szaporodásról a ténylegesnél pozitívabb, tehát hibás eredményre jut. Így tehát nem minden anyakönyvi feldolgozás tekinthető korszerűnek és eredményeiben helytállónak kellő forráskritika hiányában. [21] A családrekonstrukciós vizsgálatok szerint az egy éven alul meghaltak (csecsemők) aránya eléri az elveszültettek 20%-át, s a 14 éves korukig meghaltaké majd az 50%-ot. Ha az anyakönyvi születési adatok egybevetése a halálozásokkal nem tükröz ilyen arányokat, akkor a halotti anyakönyv vezetése hiányos.

A XVIII. században uralkodó magas halandóságra tudunk következtetni a családban élő gyermekek számából is. A különböző conscriptio, egyházi lélekösszeírások, vizitációs jegyzőkönyvek családanként átlagosan 1,6–2,3 gyermeket tüntetnek fel. E kérdésre vonatkozó irodalomból kiemelkedik DÁNYI DEZSŐ Városi háztartások és családok a 18. század végén (Győr, 1787) című tanulmánya. [22] A felhasznált forrás hitelessége, pontossága és a feldolgozás módszere adja tanulmánya értékét. Az első magyarországi népszámlálás (1784–85) és három éven át továbbvezetett egyéni népszámlálási lapjai mindenütt áldozatul estek a vármegyei nemesi tisztikar II. Józseffel szembeni gyűlöletének vagy a későbbi selejtezéseknek. Csak a községi összesített adatsorok maradtak fenn az ország jórésztére. Napjaink forráskritikai vizsgálatai szerint is megbízható, a valóságot reálisan tükröző népszámlálás egyéni lapjai csak Győr városára kerültek elő eddig. Ebből az unikumnak számító forrásból e kérdésre vonatkozó néhány jellemző adat: a városban és a hozzá tartozó területen egy házban átlagosan 8 fő lakik; a családok átlagos nagysága 4,12,

ami úgy oszlik meg, hogy a belvárosban 4,32 (módosabb rétegek); a majorokban 3,98 (szegény, zsellér réteg) [23] tehát a családokban átlagosan Győrben csak 1,8—2,0 gyermek él.

Hatalmas lélekösszeírási anyag maradt fenn a veszprémi püspökség területéről az 1748, 1757 és 1771. évekből. Egy véletlenszerű kiválasztási módszerrel dolgozó mikrofelmérés 2,0—2,3 családonkénti átlagos gyermekszámot mutatott ki a házanként végzett gondos összeírás alapján. [24]

A magyar történeti demográfia tudományának kibontakozását, a történeti megismerés gazdagodását jól jellemzi az, hogy már adataink, feltárásaink vannak a XV. századi családnagyságra, átlagos gyermekszámra is. [25] Igaz, hogy csak arisztokrata családokra sikerült kellő mennyiségű adatot összegyűjteni, de egy ilyen XV. századi felmérés az európai demográfiai irodalomban is ritkaságszámba megy. FÜGEDI ERIK 329 arisztokrata, királyi tisztséget viselő család demográfiai viszonyait mutatja be. A 329 házasságban 824 gyermek születéséről maradt fenn valamilyen formában adat. Egy házasságra tehát 2,6 gyermek jut, ami igen alacsony átlag. Ezt részben magyarázza az, hogy sok az újraházasodás, különösen a férfiaknál az asszonyok korai elhalálozása (szülés) miatt. Azért alacsony ez a 2,6-es átlag, mert a XVIII. századi családrekonstrukciós vizsgálatokból az derült ki, hogy 5,5 gyermek született átlagosan családonként a gyermektelen családok figyelembevételével. A születések nagy száma ellenére a természetes szaporodás a magas halandóság miatt kismérvű (3—5 ezrelék). Ahhoz, hogy 2 gyermek életben maradjon, átlagosan 5 születés kellett, 3 gyermek azoknál a családoknál maradt életben, ahol átlagosan 8 születés történt. [26] Ebből az egybevetésből következik, hogy a 2,6-os családonkénti átlag a ténylegesen életben maradt kategória és az összes élveszületett gyermek kategória között foglalhat helyet. Az összes élveszületési adatok házasságonként különösen a leánygyermekeknél volt nehéz számbavenni, itt mutatkozhat hiányosság a forrásban, ezt a megmutatózó erőteljes fűtőbbet is bizonyítja. 824 gyermek közül 525 fiú s csak 299 a leány. Ha a leányok számát ugyanannyira egészítem ki, mint amennyire fiúkra vonatkozó adat van, akkor is csak 3,2 a házasságonkénti átlag. Természetesen korán elhunyt fiúgyermek is elkerülhették az okleveles feljegyzést, így a házasságonkénti átlagos gyermekszám 3,2-nél is több lehet. Ha a XV. századi demográfiai viszonyokra vonatkozó forrásainknak ilyen hiányossága is kielemezhető, az mégis igen jelentős eredménye az analitikus tanulmánynak, hogy a rendkívül alacsony, minimális középkori természetes szaporodás megbízható bizonyítást nyert.

Már az eddigi magyarországi részletkutatásokból, különböző összefüggésekből arra lehet következtetni, hogy a természetes szaporodás mértéke országos átlagban nem érte el az évi 5 ezreléket. Hullámlások egyes területek és kisebb időszakok természetes szaporodásában előfordulhatnak. Így például 5 ezreléknél magasabb természetes szaporodást kell mutatni egy ideig az új településeknek, ahova aktív termékenységi időszakban levő népesség települt. Nagyobb időtávon azonban ezek természetes szaporodása is közeledik az alacsonyabb szinthez.

A nemzetközi történeti demográfiai irodalom alapján meg kimondottan hozzá nem értő, a demográfiai viszonyokat, körülményeket nem ismerő megállapításnak tűnik, ha egy nagyobb terület, ország természetes szaporodásának évi átlagát 5 ezreléknél magasabbra teszik. Az angliai, franciaországi, svédországi, itáliai, oroszországi területek népességfejlődéséről feltártak azt mutatják, hogy a feudalizmus gazdasági, társadalmi viszonyaitól meghatározott körülmények között a halandóság igen magas, csak minimális, évi 1—3 ezrelékes átlagos természetes szaporodásról számolhatunk egészen a XVIII. század közepéig. [27] A XVIII. század második

felében emelkedik csak a természetes szaporodás az 5 ezrelék fölé a gazdaságilag legfejlettebb területen, Angliában. [28] A bizonyító anyagot tanulmányunk első részében részletesen bemutattuk.

Ha a természetes szaporodás a XVIII. században a legkülönbözőbb meghatározó tényezők alapján alacsony, akkor ebből nyilvánvalóan következik, hogy annak a népességnek, amely az 1785-ös népszámlálás idején 8,5 millió volt a Kárpát-medencében Horvát-Szlavónország nélkül, [29] ennek a népességnek megfelelő nagyságúnak kellett lenni a török uralom megszűnése után is ahhoz, hogy természetes szaporodásával ezt a tömeget elérje.

Jelentős külföldről történő beköltözés növelte meg az ország népességét a török kiverésétől 1784-ig terjedő időben. Ha minden német, délszláv, román és kisebb ukrán, cigány, bolgár, lengyel, francia és cseh betelepülést figyelembe vesszük, e tömegek természetes szaporulatukkal együtt sem növelhették egy milliónál többel az ország népességét. [30] 8,5 millióból az egy milliót levonva 7,5 millió az a népesség, amelyiknek az elődei már a török uralom idején is a Kárpát-medence határai között éltek. Ha feltételezzük azt, hogy Magyarországon a természetes szaporodás a XVIII. század során elérte az 5 ezreléket, akkor 5 milliúnak kellett lenni az ország lakosságának 1720 táján. Ha 5 ezreléknél alacsonyabb volt az évi átlagos természetes szaporodás, akkor 5 milliónál is nagyobb volt a XVIII. század elejére meghatározható kiinduló tömeget jelentő népesség. E nagyobb tömegű népesség jelenlétét a korabeli források, az egyházi anyakönyvek és névszerinti összeírások feldolgozása igazolta.

A XVIII. század eleji össznépességi helyzetnek ilyen értelmű megközelítése más megvilágításba helyezi a korábbi évszázadok népességéről szóló eddigi feltevézéseket.

3. A törökkori Magyarország népessége

A XVIII. századi demográfiai viszonyokról feltártak általánosítható tanulságai a következőkben foglalhatók össze:

1. A XVIII. század egészére nálunk még az ún. „születéskorlátozás előtti időszak” (francia terminológia) népesedési szokásai jellemzőek. A gazdálkodásban, a termelésben előnyt jelent a gyermek, hasznos munkaerő, ilyen körülmények között csak a „természet” szab határt a népességnövekedésnek (családrekonstrukciós vizsgálatok). Ennek ellenére csak kismérvű a természetes szaporodás, nem éri el évi átlagban az 5 ezreléket. Ez is a „születéskorlátozás előtti időszak” egyik alapvető jellemvonása. A termelőerők, a termelési viszonyok, az életkörülmények ismeretében minden okunk megvan annak a feltételezésére, hogy a XVIII. századnál korábbi évszázadokban, amikor kevesebb és bizonytalanabb forrássanyaggal rendelkezünk, akkor sem lehetett magasabb a természetes szaporodási arány mint a XVIII. században.

2. Forráskritikai vizsgálataink kialakították az „adózó háztartás” fogalmát, mely elszakad a család fogalmától, s annak a kifejezésére szolgál, hogy az adóösszeírásban szereplő háztartásfő az adózásba be nem vontak széles körének figyelembe vételével hány személy jelenlétét bizonyítja.

Mindkét XVIII. századi elemzésekből levonható általánosításnak az a végső eredménye, hogy a korábbi évszázadokban is nagyobb tömegű népesség jelenlétét kell feltételeznünk a Kárpát-medence területén.

Azonban nemcsak a visszakövetkeztetés az a módszer, amely eddigi nézeteinket felülvizsgálatra készíti, hanem a korábbi évszázadokra vonatkozó újabb feltárt dokumentumok, forrásközlések elemzései is ezt bizonyítják.

Figyelmünk az elkövetkező részben elsősorban a török hódoltsági terület népesedési helyzetének vizsgálatára irányul, mert mind a királyi Magyarország, mind az erdélyi területek forrástípusai hozzávetőleg hasonlóak a XVIII. századi dicalis és országos összeírásokhoz, s az „adózó háztartás” új értelmezésének bizonyítása a források értékelését is megváltoztatta. Továbbá az indokolja a török hódoltsági területtel való behatóbb foglalkozást, hogy e terület népességi helyzetének megítélése a legproblematisabb.

Még 1943-ban megjelent jeles turkológusunk, FEKETE LAJOS munkája az 1570-ben készült esztergomi szandzsák összeírásáról. [31] Ezzel elindult az az hatalmas munka, amely igyekszik az isztambuli Miniszterelnökségi Levéltár (Basvekálet Arsivi) anyagából a Magyarországra vonatkozó iratok legfontosabb részeit lefordítani és értelmezni. A másfél évszázados török időszak során készült adóösszeírásokból csak egy minimális töredéket ismertünk meg, amit VELICS ANTAL kutatott fel és fordított le a nyugati levéltári anyagból. [32] Ezek a török összeírások Buda visszafoglalása után jórészt Marsigli olasz mérnökkari tiszt jóvoltából maradtak fenn, ő szedte össze, az anyag kisebbik részét „emlékül” vitték magukkal a felszabadító hadsereg résztvevői. A XIX. század végi VELICS—KAMMERER-féle kiadvány óta FEKETE LAJOSÉ volt az első kezdeményezés, amelyiknek különleges érdeme, hogy az isztambuli értékes anyaghoz nyúlt. Az ő munkássága nyomán újabban KÁLDY-NAGY GYULA turkológiai felkészültsége révén ezekről a forrásokról egyre többet tudunk meg.

Áttanulmányozva az eddig megjelent kiadványokat, két következtetés adódott:

1. Az adóösszeírások névanyaga majdnem kizárólag magyar.

2. A különböző típusú török adóösszeírások megközelítően ugyanannyi háztartásfőt tüntetnek fel a XVI. században, mint a portális összeírások, rovás összeírások a XVI—XVII. században, ha esetleg a kettős adózás révén a királyi Magyarországnak fizetett adóösszeírás is fennmaradt. Továbbá meglepő egyezéseket mutatnak a török adóösszeírásokban az egyes községeknél szereplő háztartások a XVIII. század elejéről fennmaradt dicalis és országos összeírások adataival.

A török adóösszeírások típusait, az adóbeszedési utasításokat behatóan elemzi Káldy-Nagy Gyula. [33] Fejtegetéseiben azt igyekszik bizonyítani, hogy ezekben az összeírásokban a ténylegesen élő *családok* 80 százalékának a felvétele megtörtént. Minden okunk megvan annak a feltételezésére, hogy a török időkben is *háztartásonként*, az itt meglevő gyakorlat szerint vetették ki az adókat. Több oldalról lehet ezt a következtetésünket bizonyítani.

A török közigazgatás, adózás igyekezett alkalmazkodni a helyi viszonyokhoz. KÁLDY-NAGY GYULA írja: „A dzsizje adókivetése nagy kiterjedésű oszmán birodalom területén különböző módon történt, mert azt a meghódított országokban rendszerint a helyi adózási szokásokhoz igazodva vezették be. E célból áttanulmányozták még az ország törvényeit is, amint az a pozsegai és a szerémi szandzsákokat 1545-ben összeíró Mehmed Cselebinek küldött utasításból kiderül: „Nemrégiben, a pozsegai szandzsák új összeírásához kezdve, átnéztettek a királyi törvények és tudomásra jutott, hogy régi szokásuk szerint házanként (családonként) egy-egy filorit és gabona-tizedet, amikor pedig a királyok hadjáratra mentek, a hadjárat költségeire házanként szintén egy-egy filorit azaz ötven-ötven akcsét szoktak szedni.” [34] Az elmondottakból következik, hogy a török nem változtathatta meg a már meglevő szokásokat, nem bonthatta fel a meglevő nagycsaládi rendszert az adózás érdekében, s a török sem tudott ott adót szedni, ahol nagy volt a szegénység. De maga az adóbeszedési utasítás is úgy szólt, hogy a dzsizje adót, a háztartásonként

fizetendő állami adót, más szóval kapuadót csak azoknak kell fizetni, akik 300 akcse értékű ingósággal rendelkeztek.

A megadóztatás elkerülése az osztályharc egyik legáltalánosabb formája volt a török időkben is. Ugyanakkor a családok együttélése, a nagycsaládi rendszer szintén általános volt, mindez azt eredményezte, hogy az összeírásba felvetteken kívül még jelentős számú család élt. Erről a problémáról, erről a helyzetről maguk az összeírások is árulkodnak. Néhány jellegzetes példán, egybevetésen kívánjuk most igazolni az elmondottakat.

Az *esztergomi szandzsák* 1570-ben készült összeírásában a községként felsorolt megadóztatott háztartásfők névszerinti felsorolása után találunk olyan bejegyzéseket, hogy fia, testvére, szolgálja, de ezekről nem tudjuk, hogy házasok-e vagy nőtlenek. A feltüntetett házak száma látszik legjobban megközelíteni az előző fejezetben kifejtett „adózó háztartás” fogalmát. A következő táblázatban bemutatjuk ezeket az adatokat, és egybevetjük az 1715-ös összeírásban szereplő háztartások számával.

Az *esztergomi szandzsákban* 1570-ben 470 lakott és lakatlan falut, pusztát és néhány várost írtak össze. Az egybevetésből adódó következtetések levonásához a települések reprezentatív kiválasztása útján is eljuthattunk. Az összeírásban szereplő 13. településtől elkezdve minden 20. adatának összehasonlítására került sor.

*Esztergomi szandzsák*³⁵

Sor- szám	Település neve		Megye	1570	1715
	Szandzsák összeírásban	1715-ös összeírásban		Házak	Háztartások száma
13.	Kis Szelcsin	Kisszecse	Bars	9	18
33.	Almás	Dunaalmás	Komárom	8	21
53.	Szencse	Szencse	Bars	9	13
73.	Nagy Inók	Nagyemőke	Nyitra	10	17
93.	„Sági prépost Leand faluja”	(Elnéptelenedett puszta Nagybény mellett)	Esztergom	5	—
113.	Szen Király puszta	(Esztergomi határ)	Esztergom	—	—
133.	Moravicsa	Marót (Aranyos-)	Bars	20	40
153.	Dolmács	Tolmács	Bars	5	19
173.	Nagy Kovács	Kovácsi	Bars	15	57
193.	Nagy Rendve	Rendve	Bars	7	30
213.	Apát	Kisapáti	Bars	6	18
233.	Nagy Várad	Alsóvárad	Bars	8	15
253.	Ó Bars	Ó-Bars	Bars	20	13
273.	Csuda	Csuda puszta			
		Oroszka mellett	Bars	6	—
293.	Kis-Málás puszta	Málás	Bars	—	14
313.	Imó	Imely	Komárom	12	15
333.	Nagy Csitún	Cétény (Kis- és Nagy-)	Nyitra	13	56
353.	Sopornik	(Meghatározhatatlan)		3	—
373.	Nagy Szonbot	(Meghatározhatatlan)		2	—
393.	Tárcsin puszta	(Meghatározhatatlan)		—	—
413.	Dijákin lakatlan	Deáki lakatlan	Nyitra	—	—
433.	Kis Parócs puszta	Nyitra melletti puszta	Nyitra	—	—
453.	Patak puszta	(Meghatározhatatlan)		—	—
Összesen:				158	346

Az egybevetésből láthatjuk, hogy az *esztergomi szandzsákban* kevésbé következett be az, mint a Duna—Tisza közén vagy a Tiszántúlon, hogy a kisebb települések népessége városokba tömődött. A XVI. században meglevő településeket majd

mind megtaláljuk a XVIII. században. Az egybevetésből az derül ki, hogy a házak száma nem fedi a háztartás fogalmát, vagy az a helyzet, hogy jelentősebb népességyarapodás következett be a XVI. század óta.

Egy másik névszerinti forrásközlés a *hatvani szandzsák* 1550. évi összeírását ismerteti. [36] Ebben az összeírásban már el tudjuk különíteni a felsorolt nevek közül azokat, akik házasok és akik nőtlenek.

Ez az összeírás 141 települést tüntet fel. Ebből az összehasonlításához minden tizedik község, pusztá adatát használtuk fel, s a kiinduló település az összeírásban szereplő 3. volt.

Hatvani szandzsák [37]

Sor-szám	Település neve		1550		1715
	Szandzsák összeírásban	1715-ös összeírásban	Házak száma	Háztartások száma	Háztartások száma
3.	Alatján	Alattyán	28	63	22
13.	Hord	Hort	18	43	35
23.	Atkár pusztá	(Meghatározhatatlan)	—	—	—
33.	Derecske	Derecske (Mátra-)	13	26	9
43.	Szajla	(Meghatározhatatlan)	15	31	—
53.	Encs pusztá	(Meghatározhatatlan)	—	—	—
63.	Tód falva	Tófalú (Tótfalu)	6	12	15
73.	Gyöngyöstarján	Gyöngyös-Tarján	9	21	49
83.	Atány	Atány	9	9	50
93.	Fedimös	Fedémes	4	10	5
103.	Feső Bátor	Bátor	3	7	6
113.	Báton	Nagy-Bátony	5	7	12
Összesen:			110	219	203
123.	Árka Szállás	Árokszállás (Jász-)	—*	61	106
133.	Szentgyörgy	Jász-Felső-Szentgyörgy	—*	15	22
Összesen:			110	295	331

Az összeírásban szereplő mindegyik község 1715-ben Heves és Külső-Szolnok egyesített vármegyéhez tartozott, kivéve Jászárokszállást és Jászfelsőszentgyörgyöt; ezek a községek a Jász Kerülethez tartoztak.

Ez az összehasonlítás világosan megmutatja, hogy egy-egy házban, amelyik adóköteles volt, több család is élt. Természetesen itt is többen kerülhették el az adózásba való felvételt, így lényegében a török adóösszeírások esetében is adózó háztartásokról beszélhetünk. — Az 1550-es és az 1715-ös összeírások adatai meglepően azonos nagyságú, azonos lélekszámú településekről tudósítanak.

Még egy névszerinti fordítás áll rendelkezésünkre a török kincstári defterek anyagából. Ez a *szolnoki szandzsák* 1571. évi összeírása GYÖRFFY LAJOS munkája nyomán. [38] Ez az összeírás nem tünteti fel a háztartásfővel együttélő fiúkat, test-véreket, szolgálkat, a házak száma megegyezik a felsorolt nevek számával, mégis meglepően jelentős számú községet, jelentős számú háztartással tüntet fel. A házakban együttélő családok nagyobb számáról más forrásokból már tudunk következtetni. Ezen a területen azonban a XVI. század közepe óta igen sok település eltűnt, pusztásodott, itt határozottan megmutatkozott a városokba való tömörülés

* „Jászberin város tizenkét faluval együtt... szabott összegben 600 florit... fizet. (KÁLDY-NAGY GYULA, Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. FEKETE LAJOS, A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény, 1968. 73.)

tendenciája. Az összeírás névanyaga jól mutatja a XVI. századi jelentős számú népességet. 138 településnek 103 temploma volt, s az összeírt háztartások száma 3965. [39]

KÁLDY-NAGY GYULA Magyarországi török adóösszeírások c. munkájában közöl különböző évekből, különböző területekről községenként összesített adóösszeírási kimutatásokat. Ezek elemzése részben újabb részleteket világít meg, részben még jobban aláhúzza az előző egybevetésekkel kapcsolatban elmodottakat. Ismét összehasonlítjuk ezeket az összeírásokat az 1715. évivel, tesszük ezt azért, mert a török időszak utáni forrásaink közül ennek értékelésével kapcsolatban alakult ki a leghatározottabb álláspont.

Mohácsi szandzsák [40]

A helység neve (Baranya megye)	Dzsizje-defter	Szandzsák-összeírás		Országos összeírás
	dzsizje-adót fizetők száma	dzsizje-adóra kötelezhető családok száma	tizedfizető családok száma	háztartások száma
	1554	1554	1554	1715
Haraszti	5	5	9	10
Egerszeg	7	9	17	6
Gerde	10	10	51	10
Sumony	17	17	28	15
Szentgál	20	20	47	14
Hegyszentmárton	17	17	41	8
Nagytésőny	14	14	40	15
Rugas	7	7	17	9
Mecske	15	15	32	25
Monyarós	3	3	7	7
Szentlőrinc	15	15	35	8
Cserdi	12	12	30	7
Összesen:	142	144	354	134

A „szandzsák-összeírás” rovatban szereplő dzsizje adóra kötelezhetőek azok, akiket az összeírásba felvettek mint adókötelest, akiknek 300 akcse értékű ingó vagyonuk volt. A „dzsizje defterben” szereplők azok, akik ténylegesen ki is fizették az adót. A két jegyzékbe felvettek száma majdnem megegyezik. De a termények után „mindenkitől” szedtek elvben tizedet, láthatjuk, hogy ezeknek a száma sokkal több. Az 1554. évi és az 1715. évi adatok egybevetése Baranya megyében arra utal, hogy, itt a XVI. század közepén nagyobb tömegű népesség élt, mint a XVIII. század elején.

Nagyjából azonos háztartásszámot mutatnak a *nógrádi szandzsák* települései a XVI. század közepén és a XVIII. század elején.

A dzsizje adót fizetők és a dzsizje adóra kötelezhetőek száma teljesen megegyezik a XVIII. század elején adózó háztartások számával.

Befejezésül annak a kérdésnek az alátámasztására, hogy a török adófizetés elvei és gyakorlata megegyezett a korabeli magyar adóztatási rendszerrel, egy kétfele adózó terület majdnem egyidejű adóösszeírását kívánjuk bemutatni.

A magyar és a török adószedési gyakorlat kétséget kizáróan megegyezik. — Ezen a területen az egybevetés az 1715. évi adatokkal népességnövekedésre utal.

A KÁLDY-NAGY GYULA által újonnan feltárt és elemzett összeírások egyes esetekben a XVIII. századhoz képest nagy lélekszámú településekről is tájékoztat-

Nógrádi szandzsák [41]

A helység neve (Heves és Nógrád megye)	Dzizje-defter dzsizje-adót fizetők száma 1548/49	Szandzsák-összeírás dzsizje-adóra kötelezhető családok száma 1546	tizedfizető családok száma	Országos összeírás háztartások száma 1715
Jenő (Diós-)	13	12	17	21
Tolmács	13	13	19	11
Nagyoroszi	30	26	58	14
Borsosberény	12	12	24	18
Hidvég	20	20	29	24
Tesmág	10	10	17	21
Hont	10	10	17	11
Rétság	12	12	21	10
Vecse (Ipoly-)	6	6	10	22
Guta	16	16	16	13
Bodony	30	30	31	12
Haláp	20	20	20	6
Dejtár	12	10	11	33
Ipolykeszi	15	15	24	2
Összesen:	219	212	314	218

Isztolni belgrádi (székesfehérvári) szandzsák [42]

A helység neve (Veszprém megye)	Dzsizje-adót fizetők száma	Rovásadót fizetők száma	Országos összeírás háztartások sz.
	1563/66	1564	1715
	1563/66	1564	1715
Berhida	9	7	9
Kislőd (Lőd)	14	16	10
Ajka	5	5,5	20
Bogdány (Duna-)-Pest m.	5	5,5	19
Doba	14	13	16
Dudar	8	7	31
Káloz — Fejér m.	16	6	18
Lovas (Berény-)-Fejér m.	17	7	78
Noszlop	12	5	15
Padrag	10	10,5	13
Rátót	8	7	31
Szentistván	7	6	29
Vaszar	9	8	46
Patona	30	45	55
Alásony (Nagy-)	4	5	15
Berzseny (Kis-)	12	7	3
Csősz	4	4	18
Dabrony	19	26	9
Kovácsi (Kis-)	9	8	19
Marcaltó	2	4	8
Ósi	13	10	44
Polyán	7	10	22
Kisszőlős	7	13	24
Varsány	15	12	34
Vilonya	3	3,5	33
Összesen:	259	251,0	619

nak. Részletes elemzéseket olvashatunk Tolna mezővárosról gazdaságtörténeti szempontból, de jelentősek a feltárások demográfiai vonatkozásban is. [43]

Tolnán az 1553. évi adójegyzék szerint 772 háztartás fizetett különböző okokból adót, ezek közül a dzsizje-adó (kapuadó) fizetésére 553 volt kötelezve. Tekintélyes népesség ez. A különböző egybevetések alapján a XVI. században azt kell feltételeznünk, hogy egy dzsizje-háztartási adóegység 20—25 főnyi népesség jelenlétét fejezi ki. Tehát Tolna mezőváros népessége 1553-ban 10—15 ezer között lehetett.

A KÁLDY-NAGY GYULA által ismertetett összeírás ugyanakkor rávilágít a lakosság megélhetési körülményeire. A gabonatermelésen kívül jelentős más források is adódtak a mezővárosban. A közölt adatok alapján Tolna családjainak megélhetési forrásaira a következő arányokat tudtuk kiszámítani. A háztartások

- 28,4%-a nem éri el az adózási képesség határát (300 akcse érték);
  - 22,2%-a gabonatermeléssel, szőlőtermeléssel, állattartással foglalkozik, er.nyi tehát a „telkesgazda réteg”;
  - 14,5%-ának fő megélhetési forrása a szőlőtermelés;
  - 34,9%-a állattartásból, szőlőművelésből, kertből, malomból és méhészetből él, legalábbis az adatok erre pozitíven mutatnak.
- 100,0%

A részletes összeírásnak az az adata, hogy az 553 dzsizje adóra kötelezhető tolnai lakosból csak 171 fizetett gabonatermelése után adót, eddigi ismereteinkhez képest új megvilágításba helyezi a korábbi viszonyokat. Eddig a megélhetés szempontjából alapvetőnek tekintett gabonatermelésen kívül a népességnek majd negyötöde (78%) másból élt (állattartás, szőlő- és kertművelés, méhészet stb.).

A háztartások számának egy ilyen értelmű, ilyen részletességű összeírása és elvégzett felosztása kulcsot ad más adóösszeírások értelmezéséhez is. Nagy a valószínűsége annak, hogy a török adóösszeírások is a későbbi évtizedekben csak a ténylegesen adóterheket bírókat, ebben az összeírásban még eldifferenciálható 22,2% „telekesjobbágyságot” népességet írtak össze. A XVII. századi összeírásokban mutatkozó csökkenés az adózók számában nem a népesség tényleges csökkenését jelentette, hanem az elszegényedést, az adózók körének szűkülését. A fent jelzett 1553-ból való adatokban még szerepel a szegényebb népesség is, a későbbiekben a szegényebb népelemek számának növekedésével csökkent az adózó háztartások száma.

Tolna mezővárosához hasonló helyzetről tudósítanak más jellegű feltárások is a XVI. századból. Ezek azt mutatják, hogy ekkor még a mezővárosi fejlődés, a kereskedelem, a kézműves ipar, a szőlőművelés elég magas szintet mutat. [44] Ha az új kutatásokban feltárolt helyzet nem is annyira kedvező, mint ahogy azt TAKÁTS SÁNDOR a múlt század végén megjelent munkáiban kifejtette, az mindenképpen megállapítható, hogy a XVI. század első felében az összeírások alapján olyan tömegű népesség jelenlétét lehet bizonyítani, mint amilyen nagyságú a XVIII. század elején volt.

Emellett szól 16 szandzsák területét — a majdnem teljes magyarországi hódoltság területét — felölelő 1577/78-ból való összesített kimutatás a dzsizje adófizetők számáról. A budai elájet területén ekkor 66 682 adózó háztartást írtak össze. [45] A török megszállta területnek a budai elájethez tartozó része a Kárpát-medence majd egyharmadát magában foglalta. Ha most meggondoljuk, hogy 1715-ben az egész ország területén az akkori pár megyét jelentő Horvát-Szlavónország nélkül 238 788 adózó háztartást írtak össze, akkor feltételezésünk igazoltnak látszik. [46]

Állításainkkal összhangban vannak a gazdasági természetű adatok is. A kereskedelem, a külföldre hajtott állatok tömege is közvetve egy gazdaságilag és így etnikailag erős országot mutat a XVI. század közepén.

A váci átkelőhelyen 1563. július 22-e és 1564. március 9-e között lebonyolított áruforgalomról egy ún. mukátaa elszámolás alapján megtudjuk azt, hogy honnan, milyen mennyiségben terelték az állatokat nyugat felé. [47] Az adóháztartások alapján kicsinek mondható települések is jelentős számú állatot küldenek, úgy látszik, évenként a külföldi piacokra. A mukátaa összeírásban szereplő települések közül azokat, amelyek egybevetethők voltak az 1715-ös és az 1720-as országos összeírással, egy összesített táblázatban mutatjuk be.

A nyugati piacokra terelt állatok száma és a települések nagysága [48]
1563/64—1715/20

Település — megye neve	Szarvasmarhák száma 1563. júl.—1564. márc.	Év	Háztartások száma	Év	Háztartások száma
Csaba (Békés-)	270	1567	78	1720	58
Békés megyéből össz.	1163				
Debrecen	2132	1552	250	1715	922
Bihar megyéből össz.	2757				
Battonya	50	1567	85	1720	24
Csanád	266	1567	80	1720	59
Makó	3175	1567	595	1715	227
Csanád megyéből össz.	3491				
Algyő	198	1561	55	1715	53
Csongrád (város)	190	1572	73	1715	146
Szeged	1718	1561	689	1715	398
Szentes	491	1561	56	1715	230
Újfalu (Pusztá-)	401	1567	49	1715	76
Vásárhely	204	1561	174	1715	406
Csongrád megyéből össz.	5366				
Derecske (Mátra-)	80	1562	14	1715	9
Heves (falu)	1302	1562	111	1715	24
Jászberény	2215	1562	591	1715	298
Poroszló	316	1562	73	1715	51
Várkon (Tisza-)	30	1571	60	1720	2
Heves megyéből össz.	5696				
Cegléd	1645	1562	185	1715	145
Egróskáta (Nagy-)	108	1562	14	1715	61
Kecskemét	1661	1562	399	1715	710
Kőrös (Nagy-)	948	1562	180	1715	328
Szecső (Tápió-)	508	1562	46	1715	53
Szentlőrinc-káta	222	1562	62	1715	22
Vác	71	1562	352	1715	141
Pest megyéből össz.	5244				
Összesen:	18 797		4271		4443
Hat megyéből összesen:	23 717				

A váci átkelőhelyen 1563. július 22-e és 1564. március 9-e között összesen 30 248 szarvasmarha után fizettek adót. Tekintélyes szám ez, kiterjedt állattenyésztésről, viszonylag békés időszakról vall. Hat alföldi megyéből összesen 23 717 volt a „szarvasmarha felhozatal”. A táblázatunkban felsorolt településekről, amelyekre népességi adatokat tudtunk összehasonlítani, 18 797 szarvasmarhát hajtottak piacra.

E települések adózó háztartásainak számát ismerve megállapíthattuk, hogy átlagosan 4,4 szarvasmarhát tenyésztettek háztartásonként eladásra. Vagy nagyon kedvezőek voltak az életkörülmények, vagy a „háztartások népe” volt nagyszámú. A népességi viszonyok ismeretében azt állíthatjuk, hogy az utóbbi a valószínűbb.

Az adózó háztartások száma ez esetben is megegyezik a XVI. század közepén és a XVIII. század elején. A XVI. század közepén 4271, 1715–1720-ban 4443. Hozzávetőlegesen ugyanakkora népesség élt a XVI. században, mint a XVIII. század elején e véletlen reprezentáció alapján kiválasztott települések esetében.

A bizonyításnak van egy jelentős gyengéje. Csak az 1580-as évekig tudjuk korabeli forrásokból bizonyítani ezt a jelentős tömegű népességet. Hasonló értelmű kimutatások a XVI. század végéről és főként a XVII. századról nincsenek. Az isztambuli Állami Levéltár sem kecsesget kiaknázatlan forráslehetőségekkel. Amikor az 1940-es évek elején FEKETE LAJOS számbavette a már rendezett egységeket, úgy találta, hogy különböző időszakokról 58 szandzsák egységnyi összeírás maradt fenn az egész Kárpát-medence területéről, de ebből csak 5 az, amelyik XVII. századi. [49]

KÁLDY-NAGY GYULA közöl egy összesített dzsizje-adó kimutatást a budai elajet szandzsákjairól 1662/63-ból. Eszerint ugyanazon a területen, ahol 1577/78-ban 66 682 adózót vettek számba, ott 1662/63-ban 13 572 az adófizető. [50] Ebből azonban a népességnek hasonló arányú megfogyatkozására következtetni helytelen lenne. A török adózási rendszerről KÁLDY-NAGY GYULA színesen, szemléletesen leírta, hogy Isztambulban hogyan várták a szandzsák összeírásokat, remélve, hogy az adózók száma emelkedik. Ha emelkedett az adózók száma, akkor a szpáhi katonaság eltartására szolgáló tímár birtokokból el lehetett venni, s növelni lehetett a szultáni khász birtokokat, s vele együtt a szultáni jövedelmeket. Ha csökkent az adózók száma, akkor a katonaság eltartására további összegeket vagy birtokokat kellett átadni. Egy ilyen adózási rendszerben a szandzsák összeírók és főként a területek katonai parancsnokai többszörösen nem voltak érdekelve a rájuk pontos számbavételében. A gyéren fennmaradt XVII. századi török összeírásokban megmutatkozó adózók csökkenése elsősorban a gazdasági leromlással, az elszegényedéssel lehet kapcsolatban, de vizsgálatra szorul még az a kérdés is, hogy az utasításoktól függetlenül milyen mértékben következett be a török közigazgatási rendszer meggyengülése, a felsőbb ellenőrzés elmulasztása, a korrupció terjedése, egyszerűen a belső meggyengülés.

A XVI. századtól a XVIII. század végéig a népesség kontinuitását bizonyította több más feltárással egyetemben Hajdúnánás demográfiai viszonyaival kapcsolatban elvégzett mikrovizsgálat. Feltáráshoz került a XVI. századból fennmaradt összes névszerinti összeírás. [51]

Nánás 1565–1581

Év	Az összeírás típusa	Háztartások száma
1565	Dica	20
1570	Dézma (gabona)	102
1570	Dézma (bárány)	11
1572	Dica	49
1572	Dézma (gabona)	83
1572	Török defter	82
1573	Dézma (gabona)	54
1578	Urbárium	37
1581	Urbárium	40

A XVII. század első évtizedében Bocskai István végzett jelentős telepítést, adott kiváltságot ezen a területen. Sajnos a letelepítettek, a hajdú kiváltságoltak eredeti összeírása nem maradt fenn, csak egy 1702-es összeírás tartalmazza a már kiváltságban részesülőket. Így általában a hajdúvárosok esetében nehéz nyomon követni a telepítés előtti népesség folytonosságát. Hajdúnánás annyiban van kedvezőbb helyzetben, hogy fennmaradt egy elég ritkának számító forrástípus. Rápolti Pap Mihály lelkész volt választott prédikátora Nánásnak 1663. március 28 és 1669. március 4-e között. Ez a sokat hányatott lelkész, akinek ez már a tizedik parókiája volt, megírja Nánáson emlékiratait, ebbe belefoglalja híveinek névsorát is. A kézirat szövegét már 1859-ben kiadták Sárospatakon. [52] Ez az emlékirat a török és a német elől való futások, az életkörülmények megismerése szempontjából elsőrendű forrásnak tekinthető. De a demográfiai viszonyok megismeréséhez szempontjából már életrajzi adatai is jelentősek. Meggyőzően bizonyítják a rendkívül nagymérvű halandóságot, amit csak mostanában sikerült feltárni kutatóinknak a XVIII. századi körülmények között. „Születtem Rápoti Papp Jánostól, hívséges lelki pásztortól és Bakó Erzsébet-től, de nem én csak, hanem többen is mint egy testvérek atyával és anyával voltunk 17. Ennyi számos gyermekek között penigh öte volt a leány, az tizenkettő penigh fiúk voltak. Ennyi gyermekek közül penigh kettőnél több tizenkét esztendő meg nem haladhatott, hanem csak én és az én öcsém János, ki Kállóban lakik...” [53]

Egy tanult szülőktől származó, valószínű az átlagnál jobb életkörülmények között élő családban ilyen nagymérvű volt az elhalálozás.

Rápolti Pap Mihály emlékirataiból most a névanyagot dolgoztuk fel az eredeti kézirat alapján. [54] A névanyag teljes egészében magyar, tehát a letelepült, a XVII. század elején fegyvert fogott hajdúság is magyar volt. A névanyag összehasonlítása a XVI. századi forrásokból nyert családnevekkel azt a nem várt eredményt hozta, hogy a kiváltságolt hajdúváros népességének egynegyede már a XVI. században is ezen a helyen ált. A Rápolti Pap Mihály emlékirataiban felsorolt 415 családból 98-nak a neve már a XVI. századi forrásokban is előfordult.

A további feldolgozás során az 1755. március 9-től 1760. december 31-ig vezetett születési és házasságkötési anyakönyv minden adatát vettük számba. Ennek a névanyagnak Rápolti kézirrattal való egybevetése szerint a családok 70%-a olyan nevű, mint 1663–69-ben. Ez a mikrofelmérés a népesség tökéletes kontinuitását mutatta a XVI. század közepétől a XVIII. század végéig.

A török hódoltsági területre koncentrált új vizsgálatok területi egységenként megmutatták, hogy a dolgozó tömegek ragaszkodása nehezebb életkörülmények között is mily nagy volt szülőföldjéhez. Számbelien *az a népesség, amit gazdagabb forrásanyag birtokában a XVIII. század elejére Magyarország területére ki tudunk mutatni (5–5 és fél millió), az a népesség a XVII. és XVI. századokban is ezen a területen élt.*

A török időszak népességpusztító hatása egyrészt abban mutatkozott meg, hogy elpusztult kétszáz év természetes szaporulata, másrészt abban, hogy megváltozott a Kárpát-medence etnikai összetétele. Még a XV. század végén a magyar etnikum jelentette az ország lakosságának túlnyomó többségét (80–85%), addig a XVIII. század elejére a magyarság aránya 40–45%-ra csökkent. A XV. századtól kezdve egyre súlyosabbá váló török elleni küzdelemben elsősorban a magyar népelem pusztult, s az etnikai arányok a dél-szlávság, a románság és a szlovákság javára megváltoztak. Mérhetetlenül nagy ez a veszteség, de az új feltárások megmutatták, hogy olyan irányban nem lehet eltúlozni a török korszak népességpusztító hatását, hogy a Kárpát-medence népességének egésze 2 és fél — 3 millióra csökkent volna a török korszak végére.

4. A középkori magyar állam népessége és a honfoglaláskori össznépesség

Ahogy a XVIII. századi történeti demográfiai kutatások más megvilágításba helyezték XVI. századi forrásainkat, úgy a XVI. század népességi helyzetére vonatkozó feltárásaink módosítják a Mátyás-kori Magyarország népességéről eddig vallott nézeteket.

SZABÓ ISTVÁN 1963-ban megjelent tanulmányában erről a kérdésről írva felsorakoztatta a számításba jöhető forrásokat. [55] Széles körű vizsgálatai alapján egy 1494. és 1495. évi kincstári számadásra építve 247 859,5 adózó jobbágyportát mutatott ki az egész ország területére. [56] Ez a jobbágyporta-szám megegyezik az 1715. évi összeírás adózó háztartásainak számával, sőt egy kevéssel meg is haladja azt (1715.: 238 788). — A XV. század végén kimutatható adózó háztartások nagy száma már önmagában is egy jelentős, az 5—5,5 milliós össznépességre utal.

Az adózó jobbágyporta már ebben az időben is legalább (törvényesen) 2 jobbágyháztartást foglalt magában. Ebből adódóan SZABÓ ISTVÁN a jobbágyháztartások összes számát 500 000 körülire teszi. Az adózásból kimaradt zsellérek, cselédek aránya feltételezése szerint 20—30%. SZABÓ ISTVÁN a zsellér-családok feltehető számával megemelt jobbágyháztartásokat szorozta 5-tel az általa helyesnek tartott háztartási koefficienssel. Így 3,0—3,25 millió szerinte a jobbágyok és zsellérek teljes létszáma. A kiegészítések ellenére is úgy tűnik, hogy az 5-ös háztartási koefficiens az eddigi mikrofelmérések és visszakövetkeztetések alapján alacsony, egy adózó háztartás mögött a XV. században is 5-nél nagyobb népesség állott. Maga SZABÓ ISTVÁN is „... azt véli hangsúlyozni, hogy ez a szorzószám inkább alsó, mint felső határnak tekinthető.” [57]

Az eddigi feltárások alapján az adózásból kihagyottak létszámának figyelembe vételével 8—10 főt minimálisan számolhatunk jobbágyháztartásonként. Az újabb európai elemzések között vannak olyanok, amelyek ezt támasztják alá. [58] Így a *jobbágyok és zsellérek összlélekszáma a XV. század végén 4 és 5 millió között lehetett.*

A kincstári számadásokban nem szereplő, részben adómentes vagy cenzussal és más szolgálattal adózó rétegek számát egyéb források alapján veszi számba SZABÓ ISTVÁN. *Egytelkes nemesekre* 100 ezer, *birtokos nemesekre* 50 ezer főnyi össznépességet számol. Szerintem ez is csak a rétegek létszámának alsó határa lehet. — A *jászkunok* létszámára megállapított 25 ezer főnyi össznépesség, a *szászok* 70 ezres, a *székelyek* 55 ezres lélekszáma feltétlen nagyon alacsony, sokkal nagyobb tömeget jelenthettek a XV. században. Ehhez hasonlóan problematikus a kincstári számadásokban nem szereplő szabad királyi városok, bányavárosok és más cenzust fizető városok összes lélekszámára meghatározott 80 ezres népesség. Például Buda 8 ezer, Pest 7 ezer főnyi összlakossággal szerepel az összegezésben. [59] Egy újabb forrásközlés és elemzése ennél sokkal nagyobb népességről tudósít. Az 1437-ben Zsigmond által elrendelt összeírás alapján, melynek célja az európai egyházi zsinat Budán történő megtartása esetén a felhasználható üres szobák (házak) számbavétele volt „... Buda lélekszámát 10 ezer — 15 ezer lélekre, a mai Nagy-Budapest területének összlakosságát 25—30 ezerre tehetjük.” [60] A királyi városok, a bányavárosok és más cenzust fizető városok népessége összesen legalább 200 ezerre tehető. *A kincstári számadásokban nem szereplő adómentes vagy más szolgálattal adózó rétegek száma 500 ezer és 1 millió között lehet.* [61]

Míg Szabó István számvetése szerint „... Magyarországon a XV—XVI. század fordulója körül kerekén 3 ½—4 millió között mozgó lakosságról lehet beszélni” [62], addig az újabb történeti kutatások alapján a *Kárpát-medence össznépessége a XV. század végén 5—5,5 millióra tehető.*

Tanulmányunk első részében részletesen foglalkoztunk a természetes szaporodás lehetséges mértékével az egyes századokban. A legkülönbözőbb összefüggések mérleget alapján arra az eredményre jutottunk, hogy a X—XV. században a természetes szaporodás Magyarországon sem emelhette évenként 1—2 ezreléknél nagyobb mértékben a népességet. Ha a korabeli adatok és a XVIII—XVI. századi adatokból nyert visszakövetkeztetés alapján egyaránt egy nagyobb XV. század végi össznépességre (5 millió körülire) következtetünk, akkor az is nyilvánvaló, hogy a Kárpát-medence lakóinak összes száma a IX. század végi honfoglalás idején nagyobb az eddigi feltételezéseknél. A természetes szaporodás lehetséges mértékét determinálja a termelőerők fejlettségi szintje, a meg-megújuló járványok stb. A beköltöző népesség nagyságát is figyelembe véve úgy tudtuk egységes folyamatában bemutatni a középkori népesség alakulását, ha a honfoglalás utáni lakosságszámot legalább 1 millióra tettük.

A honfoglaláskori népesség számával kapcsolatban a legelfogadhatóbb kifejtést GYÖRFFY GYÖRGY tette 1963-ban megjelent tanulmányában. A IX. század végén a Kárpát-medencében élők számát 600 ezerre teszi. [63] Ebből az össznépességből 400 ezer a 895-öt követő években érkező honfoglaló magyarság, és 200 ezer az itt talált népesség. Számításainak alapja a honfoglaló magyarság lélekszámára Dzsahhán arab geográfus munkája, melynek szövegét az arab Ibn Ruszta és a perzsa Gardizi őrizte meg. A 870 tájáról származó értesülés szerint a magyarok fejedelme 20 ezer lovassal indul hadba. A katonai kíséret és köznép arányát más, későbbi források alapján 1:4—1:4,5-ben állapítja meg. Az etelközi magyarság száma így 100 ezer családra, 500 ezer főre tehető. A honfoglalással együttjáró harcok vérvesztését 100 ezerre teszi, ami véleményünk szerint eltúlzott. Így alakul ki végül a 400 ezer főnyi megtelepedett össznépesség.

Ha elfogadjuk is a 895-öt követő években érkező magyarság összlélekszámára GYÖRFFY GYÖRGY fejtegetését, akkor is az itt talált népesség 200 ezres száma mindenképpen nagyon alacsony. Különösképpen az, ha figyelembe vesszük, hogy a legutóbbi évtizedek régészeti feltásarai, krónikáink szövegelemzései, helyneveink elemzése alapján egyre inkább bizonyítást nyer, hogy a VII. század második felében, a „késői avar-korban” megtelepedett nagyszámú népesség már magyar volt. [64] Számítalan eddig tisztázatlan kérdés nyer így magyarázatot a kettős honfoglalás figyelembevételével. Ezért alig találunk türk-avarokhoz köthető helynevet, s ezért esik egybe a késő-avarkor „griffes-indás” leletanyaga a magyar nyelvhatárral. De etnikai — össznépességi vonatkozásban is így lesz teljes a kép. A magyarság számbeli túlsúlya a Kárpát-medencében a török időkig azzal magyarázható, hogy két időszakban is — a VII. és a IX. század végén is — jelentős tömegű letelepedés történt. LÁSZLÓ GYULA az eddigi kutatások elemzése alapján így foglal állást: „... a magyar nép egy része — talán zöme — VII. század vége táján már megtelepedett a Kárpátok medencéjében.” [65]

900 táján a Kárpát-medencében élők száma tehát a következőképpen alakul: a „késői avarkor” magyarjainak leszármazottai megközelíthették a 400 ezer főt; ugyan ennyi lehetett a második honfoglalás után letelepedett magyar népesség is: az itt talált szláv, bolgár és gepida töredékek száma nem haladhatta meg a 200 ezer főt, hiszen ezek jó része az északi szlávok kivételével beolvadt a magyarságba. SZABÓ ISTVÁN A falurendszer kialakulása Magyarországon c. új monográfiájában 3—4 ezer falu meglétét bizonyítja a X—XI. századokban, s a népesség felső határát már 1 millióban állapítja meg. [66] A korabeli viszonyok elemzése alapján arra a következtetésre jutunk tehát, hogy *a X. század elején a Kárpát-medence össznépessége 1 millió körül lehetett.*

Ezek a következtetések összhangban vannak az egy terület korabeli eltartó képességéről vallott nézetekkel. Az újabb feltárások megmutatták, „... hogy a steppe nomádjainak egyes csoportjai a VIII—IX. században valóban áttértek az ekés földművelésre.” [67] Az állattenyésztés mellett ekés földműveléssel is foglalkozó 1 milliónyi népesség a gyakorlatilag lakottnak tekinthető 200 ezer km²-es területen már meg tudott élni. (Átlagos népsűrűség négyzetkilométerenként: 5.)

A tanulmányomban kifejtett következtetésekre úgy jutottam, hogy nemcsak rész kérdéseket tekintettem és elemeztem, hanem a magyar népességfejlődést egységes folyamatban, európai összefüggésekben vizsgáltam a legújabb kutatási eredmények felhasználásával. Adatok hiányában vagy a fennmaradt források értékelésének különbözőségéből adódóan a megalkotott összkép bizonyos mértékig hipotetikus. E megfontolások azonban előre vihetik a további részletkutatásokat, amelyek vagy alátámasztják, vagy módosítják a magyar népességfejlődés egészéről tett új összegzésünket.

JEGYZETEK

- [1] Bécsi Udvari Kamarai Levéltár. Conscriptioes oder Urbarien von den Königreichen Hungarn, Slavonien, und Sirmien; dann das Grossfürstenthum Siebenbürgen. Fasc. 5. No. 103. Címe: Conscriptio quatuor Processuum Comitatus Bihariensis 1692. MEZŐSI KÁROLY, Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. Bp. 1943. 370.
- [2] MEZŐSI KÁROLY, i. m. 133.
- [3] ACSÁDY IGNÁC, Magyarország népessége a pragmática sancito korában. 1720—21. Magyar Statisztikai Közlemények. (Új folyam.) XII. Bp. 1896. 31—41.
- [4] DÁVID ZOLTÁN, Az 1715—20. évi összeírás. A történeti statisztika forrásai. (Szerk. KOVÁCSICS JÓZSEF.) Bp. 1957. 179—87.
- [5] KOVÁTS ZOLTÁN, Somogy megye népessége a XVII—XVIII. század fordulóján. Kaposvár, 1969. 24—30.
- [6] KOVÁTS ZOLTÁN, Somogy megye népesedéstörténetének néhány kérdése a XVIII. században. Emlékkönyv a Kaposvári Állami Közgazdasági Technikum jubileumáról. (Szerk. PINTÉR JÓZSEF) Kaposvár, 1962. 11—2.
- [7] H. VERESS ÉVA, A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVIII. század közepén. = Történelmi Szemle. 1958/3—4: 379—429.
- [8] FÉL EDIT, A magyar népi társadalom életének kutatása. Bp. 1948.
- [9] MÓRVAI JUDIT, Asszonyok a nagycsaládban. Bp. 1956.
- [10] FODOR FERENC, Egy palóc falu életrajza /Nagyvisnyó/. Bp. 1930.
- [11] KOSÁRY DOMOKOS, A paraszti familia kérdéséhez a XVIII. század elején. Agrártörténeti Szemle, (1963) V./1—2: 126.
- [12] KOVÁTS ZOLTÁN, Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban. Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. (Szerk. Benkő László) Szeged, 1964. 221—43.
- [13] SZABÓ ISTVÁN, A magyar parasztság története. Bp. 1940. 59.
- [14] HÁRSFALVI PÉTER, Adatok a Szabolcs megyei cselédnépesség létszámáról a XVIII. században. Agrártörténeti Szemle. (1963) V./3: 399—408.
- [15] T. MÉREY KLÁRA, A XVIII. századi határpercek néprajzi és történeti forrásértéke. Etnographia. 1967/4: 37.
- [16] KOVÁTS ZOLTÁN, A XVIII. századi népességfejlődés kérdéséhez. Agrártörténeti Szemle, 1969/1—2: 224.
- [17] ACSÁDY IGNÁC, Magyarország népessége a pragmática sanctio korában 1720—21. Magyar Statisztikai Közlemények. (Új folyam.) XII. Bp. 1896. 317. — ACSÁDY munkájában a közölt 8235 háztartásra építve még más módszert használ az össznépesség kiszámítására. „Kihagyottak címén” 50 százalékkal megemeli a háztartások számát, bár már ő is megjegyzi, hogy „... az 50 százalékos országos átlag Bihar némely részeire csekélynek mutatkozik.” A megemelt háztartásszámot szorozza az általa 6-nak vett átlagos háztartásnagysággal. Így ACSÁDYNál Bihar megye össznépessége 1720-ban: 74 118.
- [18] MEZŐSI KÁROLY, Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején. Bp. 1943. 133.
- [19] MIKLÓSVÁRSZÉKI NAGYAJTAI CSEREI MIHÁLY históriája 1661—1711. Pest, 1852. 429.
- [20] BUNYITAI VINCE, Biharvármegye oláhjai s a vallási unió. Értekezések a történeti tudományok köréből, XV. köt. Bp. 1892.

- [13] JAKÓ ZSIGMOND, Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940.
BUNYITAI VINCE, i. m.
Bunyitai Vince, A váradi püspökség története I—III. Nagyvárad, 1883—84.
GÁLDI LÁSZLÓ — MAKKAI LÁSZLÓ, A románok története, különös tekintettel az erdélyi románokra. Magyar Történelmi Társulat Könyvei VI. Bp. É. n.
I. TÓTH ZOLTÁN, Magyarok és románok. Bp. 1966.
- [14] JÁROLI JÓZSEF, Adatok Orosháza 1744—60 közötti össznépesség számának alakulásához. Békési Élet. 1970/3:512—16.
- [15] BALOGH JÁNOS — SZENDREY ISTVÁN, Bihar megye benépesülése a török hódoltság után. Acta Universitatis Debreceniensis. Magyar történelmi tanulmányok' (Szerk. Rác István és Szendrey István) Debrecen, 1967. 47.
- [16] BALOGH JÁNOS — SZENDREY ISTVÁN i. m. 46—8.
- [17] EGYED FERENC, Göcsej népessége a XVIII. században. Dunántúli Szemle. 1944. 108—17. 201—7.
- [18] MARJALAKI KISS LAJOS, Régi népszámlálások Miskolcon. Miskolc, É. n. 15.
- [19] LÜTGE FRIEDRICH, Roger Mols „Introduction à la Démographie Historique des Villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle”. München, 1957. 24. ROGER MOLS, Introduction à la Démographie historique des Villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle. Louvain, 1955. 47.
REINHARD MARCELL—ARMENGAUD ANDRE, Histoire générale de la population mondiale, Paris, 1961. 120.
- [20] KOVÁTS ZOLTÁN—Cs. TÓTH PÉTER, Csurgói jobbágycsaládok demográfiai viszonyai (1720—1950). Történeti Statisztikai Évkönyv. 1961—62. Bp. 1962. 48—89.
KOVÁTS ZOLTÁN, Somogyásmon népesedési viszonyai 1743-tól 1900-ig. (Kézirat)
- [21] CSÓCSÁN JENŐ, Három Pest-megyei falu népesedése a XVIII. század második felében (Szöd, Vácrátót, Csomád). Történeti Statisztikai Közlemények. 1959/1—2 58—107.
MAKSAY FERENC, Szentgál népesedési viszonyai a feudalizmus korának végén. Történeti Statisztikai Évkönyv 1961—62. Bp. 1962. 22—47.
KÁPOLNAI IVÁN, Adalék a XIX. század népmozgalmához (Mezőkövesd, Mezőkeresztes, Szentistván, Tard 1820—1869). Történeti Statisztikai Évkönyv 1961—62. Bp. 1962. 90—130.
B. LUKÁCS ÁGNES, Adalék az 1820-as évek halandósági viszonyaihoz Magyarországon. Történeti Statisztikai Évkönyv 1965—66. Bp. 1968. 241—61.
- [22] DÁNYI DEZSŐ, Városi háztartások és családok a 18. század végén. (Győr. 1787). Történeti Statisztikai Évkönyv 1963—64. Bp. 1965. 73—109.
- [23] DÁNYI DEZSŐ i. m. 81, 97.
- [24] KOVÁTS ZOLTÁN, Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban. Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos közleményei (Szerk. BENKŐ LÁSZLÓ) Szeged, 1964. 237.
- [25] FÜGEDI ERIK, A 15. századi magyar arisztokrácia demográfiai viszonyai. Történeti Statisztikai Évkönyv 1963—64. Bp. 1965. 35—71.
- [26] KOVÁTS ZOLTÁN—Cs. TÓTH PÉTER i. m. 80.
- [27] KABUZAN, V. M., Narodonaszolenie Rosszii v XVIII. pervoj XIX. v. Moszkva, 1963. 165.
Historik Statistic för Sverige. I. Bevolkning. Stocholm, 1959. 35—7.
BELOCH, K. J., Bevölkerungsgeschichte Italiens. Berlin, 1961. III. 354—55.
WITHAUER KURT, Die Bevölkerung der Erde. Gotha, 1958. 24.
FORTUNATI PAULO, Quatro secoli di vita del popolo Friulano 1548—1931. Padova, 1932. 37, 44 és 56.
- [28] REINHARD MARCHELL—ARMEGAUD ANDRE, Historie générale de la population mondiale. Paris, 1961. 120.
MITCHELL—DEANE, Abstract of British Historical Statistics. Cambridge. 1962. 5.
- [29] Az első magyarországi népszámlálás (1784/87). (Szerk. DÁNYI DEZSŐ és DÁVID ZOLTÁN) Bp. 1960. 28.
- [30] DÁVID ZOLTÁN, Az 1715—20. évi összeírás. A történeti statisztika forrásai. (Szerk. KOVÁCSICS JÓZSEF) Bp. 1957. 169—73.
- [31] FEKETE LAJOS, Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp. 1943. 197.
- [32] A magyarországi török kincstári defterek. Fordította: VELICS ANTAL, sajtó alá rendezte: KAMMERER ERNŐ. I. II. Bp. 1886. és 1890.
- [33] KÁLDY-NAGY GYULA, Magyarországi török adóösszeírások. Értekezések a történeti tudományok köréből. Bp. 1970. 107.
- [34] KÁLDY-NAGY GYULA, i. m. 22. — Az akce értékére néhány adat: „...egy ökör ára 200 akce, egy kereszt búza ára 15 akce és egy fertál búza (42 liter) ára 20 akce volt 1553-ban.”
KÁLDY-NAGY GYULA i. m. 75.
- [35] 1570. évi adatok: FEKETE LAJOS i. m. 30—185.
1715. évi adatok: ACSÁDY IGNÁC i. m. Bars megye 19—21; Esztergom megye 45.; Komárom megye 63.; Nyitra megye 83—8.

- [36] FEKETE LAJOS, A hatvani szandzsák 1555. évi adóösszeírása. Jászberény, 1968. 89. + XII.
- [37] 1550. évi adatok: FEKETE LAJOS, A hatvani szandzsák 1550. évi összeírása, Jászberény, 1968. 11—82. 1715. évi adatok: ACSÁDY IGNÁC i.m. Heves és Külső-Szolnok megye 55—56. Jász-kerület 192.
- [38] GYÖRFFY LAJOS, Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. Szolnok, 1956. 14—63.
- [39] GYÖRFFY LAJOS i.m. 50.
- [40] 1554. évi adatok: KÁLDY-NAGY GYULA i.m. 92.
1715. évi adatok: ACSÁDY IGNÁC i.m. Baranya megye 12—16.
- [41] 1548/49. és 1546. évi adatok: KÁLDY-NAGY GYULA i.m. 91.
1715-ös adatok: Acsády Ignác i.m. Heves megye 58—60. Nógrád megye 77—80.
- [42] 1563—66. évi adatok: VELICS munkája nyomán kiegészíti KÁLDY-NAGY GYULA, i. m. 90.
1564. évi adatok: PÁKAY Zs., Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovás-adó összeírás alapján. (1531—1696.).
1715. évi adatok: ACSÁDY IGNÁC i. m. Fejér megye 46. Pest—Pilis—Solt megye 94. Veszprém megye 160—1.
- [43] KÁLDY-NAGY GYULA, Tolna város mezőgazdasági termelése a XVI. század derekán a török adójegyzékekben. Agrártörténeti Szemle, 1962/4. 579—601.
KÁLDY-NAGY GYULA, Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. 75—86.
- [44] RÚZSÁS LAJOS, Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI—XVII. században. Szigetvári emlékkönyv. (Szerk. Rúzsás Lajos) Bp. 1966. 199—234.
KÁLDY-NAGY GYULA, Harácsszedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon Bp. 1970. 198.
- [45] KÁLDY-NAGY GYULA, A magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. 100.
- [46] ACSÁDY IGNÁC i. m. 35*.
- [47] KÁLDY-NAGY GYULA, Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áru-forgalmáról 1560—64-ben. Történeti Statisztikai Évkönyv. 1965—66. Bp. 1968. 27—97.
- [48] A török hódoltság idejére vonatkozó adatok: KÁLDY-NAGY GYULA, Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560—64-ben. Történeti Statisztikai Évkönyv, 1965—66. Bp. 1968. 32—34.
1715. és 1720. évi adatok: ACSÁDY IGNÁC i. m. Békés megye 24. Bihar megye 32. Debrecen város 197. Csanád megye 44. Csanád mezőváros 196. Csongrád megye 45. Szeged város 197. Heves megye 55—57. Jászberény 192. Pest—Pilis—Solt megye 94—5.
- [49] FEKETE LAJOS, Az esztergomi szandzsák 1570. évi összeírása. Bp. 1943. 8—10.
- [50] KÁLDY-NAGY GYULA, Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. 100—101.
- [51] 1565. Országos Levéltár. Magyar Kamara Archivuma. U. et. C. 89/3. Tokaji uradalom. Filmtár 1649-es sz. doboz.
1570. O. L. Dézsmajegyzékek. Filmtár 9779. sz. doboz.
1570. O. L. Dézsmajegyzékek. Filmtár 9780. sz. doboz.
1572. O. L. Dica-jegyzékek. Filmtár 1650. sz. doboz.
1572. O. L. Dézsmajegyzék. Filmtár 9780. sz. doboz.
1572. A magyarországi török kincstári defterek. Fordította: VELICS ANTAL, sajtó alá rendezte: KAMMERER ERNŐ. I. Bp. 1886. 213—229.
1573. O. L. Dézsmajegyzékek. Filmtár 9780. sz. doboz.
1578. BALOGH ISTVÁN, Adatok a Hajdúság XVI. századi népi összetételéhez. Ethnographia LIII. (1942): 37—41.
1581. MAKSAJ FERENC, Urbáriumok. Bp. 1959. 757—8.
- [52] VARGA LAJOS, Nánási emlékirat. Sárospataki Füzetek. 2. kötet. 1859. 165—175. 689—698. 785—800.
- [53] VARGA LAJOS i. m. 165.
- [54] Tiszántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Levéltára. Debrecen. Kollegiumi Könyvtár. Kézirattár. Rápolti Pap Mihály emlékiratai. R. 540.
- [55] SZABÓ ISTVÁN, Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. Magyarország történeti demográfiája. (Szerk. Kovacsics József) Bp. 1963. 63—113.
- [56] SZABÓ ISTVÁN i. m. 69.
- [57] SZABÓ ISTVÁN i. m. 92. — SZABÓ ISTVÁN élete utolsó esztendeiben írt nagy összefoglaló munkáiban is visszatér ehhez a problémához, s a bemutatott adatok, összefüggések alapján még inkább kiemeli, hogy az adóösszeírásokban szereplő családfők nem a tényleges családok számát jelenthetik a falvakban; ezek több családnak a fejei, tehát háztartásfők. Az 5-ös szorzószám így az alsó határ az össznépesség tényleges megállapításához. E megjegyzések ellenére kitart az 5-ös együtthatás gyakorlati alkalmazása mellett. Vö.: SZABÓ ISTVÁN, A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Bp. 1966. 78—79. és 190. — SZABÓ ISTVÁN, A középkori magyar falu. Bp. 1969. 214—215.

- [58] MOLS ROGER, Introduction à la Demographie Historique des Villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle. II. t. Louvain, 1955. 100—33.
- [59] SZABÓ ISTVÁN, Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. Magyarország történeti demográfiája. (Szerk. KOVACSICS JÓZSEF) Bp. 1963. 94—97.
- [60] ZOLNAY LÁSZLÓ, Fővárosunk lélekszáma a középkorban. = Budapest, 1967. 5. évf. 8. sz. 19—20.

	Társadalmi réteg, csoport	Valószínű számuk	
		minimum	maximum (ezer)
[61]	Egy-telkes nemesek	100	150
	Birtokos nemesek	50	70
	Jászkunok	50	100
	Szászok	100	200
	Székelyek	100	200
	Városok	200	300
	Összesen:	600	— 1020

- [62] SZABÓ ISTVÁN i. m. 98.
- [63] GYÖRFFY GYÖRGY, Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. Magyarország történeti demográfiája. (Szerk. KOVACSICS JÓZSEF) Bp. 1963. 48.
- [64] LÁSZLÓ GYULA, Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. Valóság 1970/1: 57.
- [65] LÁSZLÓ GYULA i. m. 55.
- [66] SZABÓ ISTVÁN, A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Bp. 1966. 79.
- [67] BARTHA ANTAL, Kelet-Európa és őstörténetünk. Valóság 1969/12. 68—9. — BARTHA ANTAL, A IX—X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. 84—9.

РАЗВИТИЕ ВЕНГЕРСКОГО НАРОДОНАСЕЛЕНИЯ ОТ ЗАВОЕВАНИЯ ОТЕЧЕСТВА ДО 1879 ГОДА

3. Ковач

В первой части рассматривалось развитие венгерского народонаселения как единый процесс, принимаемая во внимание возможный естественный прирост. В этой второй части на основании анализа демографического состава населения разных территорий обосновываются те факты, которые заключены в новой демографической модели.

Автор начинает анализ с 18 века, а затем последовательно анализирует более ранние периоды вплоть до 9 века. Указывается на основе доказательств, что в начале 18 века, по приблизительным данным, численность населения составляла 5—5,5 миллионов человек. Первая перепись в Венгрии была только в 1784—85 г. г., тогда численность населения страны составляла 8,5 миллионов человек. Используя эти данные, автор критикует взгляды некоторых историков, которые преувеличивают факт обезлюдения страны во время турецкого господства. В доказательствах решающую роль играют данные, полученные в результате анализа метрических книг. Однако, данные о численности хозяйств, полученные в результате анализа налоговых регистраций, говорят о другом. Из-за общего экономического ухудшения страны и обеднения населения после турецкого господства (конец 17 века) многие были не включены в списки налоговых регистраций. Значительное количество составляли такие привилегированные слои, и очень распространена была задруга. Поэтому одно хозяйство налоговой регистрации составляло до 20—25 человек.

Далее, на основании анализа, данных турецких списков налогов (дефтеров), опубликованных в последние десятилетия, отмечается, что численность населения в 16—17 в. равнялась численности населения в начале 18 века. Но соотношение этнических групп изменилось: количество венгров уменьшилось, а количество ютных славян, словаков и румын увеличилось.

Затем, на основании нового толкования налоговых регистраций, сохранившихся с конца 15 века и на основании новых данных, доказываются, что в 15 веке всё население Карпатского бассейна составляло приблизительно 5—5,5 миллионов человек.

В заключительной части автор сопоставляет данные, полученные в языкознании, в археологии, при исследовании летописей с данными о развитии народонаселения в период средневековья. Новые археологические раскопки свидетельствуют о том, что уже во второй половине 7 века, то есть перед завоеванием венграми отечества в 9 веке, на территории Карпатского бассейна осело значительное количество населения, говорившего по-венгерски. По свидетельству арабского географа, Джайхани, венгры, имевшие в армии 20 тысяч конников, в конце 9 века составляли минимально 400—500 тысяч человек. Потомки венгров, поселившихся в Карпатском бассейне в „поздне-аварский” период (вторая половина 7 века) в конце 9 века тоже составляли приблизительно 400—500 человек. Численность славян, болгар, гепидски, племён, живших и раньше в Карпатском бассейне, составляла не более 200 тысяч человек — если учитывать быструю ассимиляцию этих народов. Таким образом, всё население Карпатского бассейна в конце 9 века составляло приблизительно 1 миллион человек.

Приводимые данные в известной мере предположительны из-за различия в оценках и толковании источников, и ввиду отсутствия необходимых источников. Чтобы окончательно выяснить этот вопрос, нужны ещё дальнейшие подробные исследования.

DIE UNGARISCHE BEVÖLKERUNGSENTWICKLUNG VON DER ZEIT DER LANDNAHME BIS 1870 (II.)

Von Z. Kováts

Im ersten Teil hat die Abhandlung die Entwicklung der ungarischen Bevölkerung unter Berücksichtigung des möglichen Masses der natürlichen Vermehrung in ihrem einheitlichen Prozess gezeigt. In diesem zweiten Teil beweist sie das im neuen Bevölkerungsmodell Gefasste vom 18. Jh. von Perioden zu Perioden zurückgehend auf Grund der Analyse von Bevölkerungszuständen in einigen Gebieten.

Zuerst zählt sie die Beweismaterialien für die Bevölkerung von 5—5,5 Millionen des Anfangs des 18. Jahrhunderts vor, da der erste Zensus in Ungarn erst 1784—85 vorgenommen wurde, als die Zahl der Landesbewohner 8,5 Millionen war. Im Laufe der Beweisführung kritisiert sie die übertriebenen Ansichten, nach denen man über eine Entvölkerung während der türkischen Zeit sprechen könnte. In ihrem Beweismaterial spielen die aus namentlicher Analyse der Personenstandbücher gewonnenen Daten eine entscheidende Rolle. Es gaben nach der türkischen Zeit (Ende des 17. Jahrhunderts), wegen des allgemeinen ökonomischen Verfalls, wegen der Verarmung viele, die aus der Steueraufnahme ausgeblieben sind, es gaben verschiedene privilegierte Schichten in grossen Anzahl, aber war auch das System der Grossfamilie verbreitet, wo die Eltern mit ihren Kindern, die schon Familien hatten, zusammenlebten. Ein in der Steueraufnahme vorkommender Haushalt hat in einigen Gebieten sogar eine Bevölkerung von 20—25 Personen bedeutet.

In der Erörterung, die das 16—17. Jh. betrifft, beweist der Autor mit Hilfe der Analyse von Daten der in den letzten Jahrzehnten veröffentlichten türkischen Steuerlisten (Defter), dass wenn auch sich die Bevölkerungszahl in diesen zwei Jahrhunderten nicht erhöht hat, war die Bevölkerung in ihrer Menge genausoviel wie am Anfang des 18. Jahrhunderts. Es ist schon ein anderes Problem, dass sich innerhalb dieser Menge die Proportion des ungarischen Entnikums verändert, und die Zahl der Südslawen, Slowaken und Rumänen zugenommen hat.

Mit der neuen Deutung der Volkszählungen am Ende des 15. Jahrhunderts, mit neuen Daten beweist er, dass die Gesamtbevölkerung des Karpatenbeckens zu dieser Zeit zahlenmässig die 5—5,5 Millionen erreichte.

Im Abschlussteil der Abhandlung bringt er die neuen Ergebnisse der Archäologie, der Sprachwissenschaft, der Untersuchung von Chroniken mit der Frage der mittelalterlichen Bevölkerungsentwicklung in Übereinstimmung. Auf Grund der neuen Aufdeckungen sprechen immer mehr Beweise dafür, dass sich ein ungarisch sprechendes Ethnikum von bedeutender Menge vor der Landnahme am Ende des 9. Jahrhunderts, schon in der zweiten Hälfte des 7. Jahrhunderts im Karpatenbecken niedergelassen hat. Es war auch bis jetzt nach der Arbeit des arabischen Geographen Dzahjani anerkannt, dass das mit 20.000 Reitern am Ende des 9. Jahrhunderts ins Feld ziehende Ungarnum mindestens eine Gesamtbevölkerung von 400—500.000 Personen bedeutete. Auch die Abkömmlinge der sich in der späten Awarenzeit (zweite Hälfte des 7. Jahrhunderts) angesiedelten Ungarn haben am Ende des 9. Jahrhunderts mindestens eine Bevölkerung von gleicher Zahl bedeutet. Die Zahl der schon früher im Karpatenbecken lebenden Slawen, Bulgaren, Gepiden — in Hinsicht auf die schnelle Einschmelzung — konnte nicht mehr als 200.000 sein. So musste die Gesamtzahl der Bewohner des Karpatenbeckens am Ende des 9. Jahrhunderts um eine Million sein.

Die erschaffene neue Synthese ist bis zu einem gewissen Grade infolge des Mangels der geeigneten Quellen und der Differenz der Wertung von Quellen hypothetisch. Zu einer befriedigenderen Klärung der Frage erweisen sich weitere Detailforschungen, Analysen als nötig.